

Research Paper

Hope and despair in the Iranian society: A case study of students of universities in Tehran

Khadijeh Keshavarz¹

Received: Mar. 15, 2023; Accepted: Jul. 9, 2023

ABSTRACT

Students play a vital role in determining the future of their country, and in the case of Iran, their mental state with regard to hope and despair in planning their future has an impact on the Iranian society. For years, hope and concern about the future and the feeling of futureless Iranian society are the issues that have attracted thinkers, politicians and social activists. This article tries how to focus on the formation of hopeful or hopeless mindset of students in the prevailing constitutions in contemporary Iran. The research is qualitative in nature where interviews have been conducted with 26 female and male students from public universities in Tehran using a semi-structured questionnaire. The thematic analysis method was used for the acquired data. In this article, Ghassan Hage, a Lebanese-Australian anthropologist's conceptualization of societies as "mechanisms of production and distribution of hope" is used. The findings show that collective hope an important part is absent among research participants; they, due to the existence of systematic discrimination, are excluded from the circle of production and distribution of hope. One of the consequences of social despair among the research participants is their desire to migrate outside of Iran. Since the economic, political and social obstructions fuel the spread of social despair among the participants, the recognition of social movements and the openness of governing institutions to the economic, social and political demands of the people and efforts to fulfill these demands can help spread social hope in the community. The results of this research can deepen our view on the issue of hope among all sections of the society.

Keywords: individual hope, collective hope, practical hope, students, Tehran universities

1. Assistant Professor of Sociology, Department of Women's Studies, Institute of Cultural and Social Studies, Tehran, Iran

✉ keshavarz@iscs.ac.ir

INTRODUCTION

About rethinking our present and having the ability to implement better visions for the future is key issue to any society. But new generation is often stuck between hope and concern about the future. These along with the feeling of no future in the Iranian society have attracted thinkers, politicians and social activists for years. In a report published by the Ayandeban research group in 2018, the issue of "concern about the future and the feeling of no future" is the second among the ten most important problems of the Iranian society from the point of view of Iranian elites (Ayandehpajouhi Iran, 2018, No.12). This research seeks to understand the students' attitude towards hope in the Iranian society. Sociological inquiry about hope is what social conditions decrease or increase the capacity of actors for hope.

The results of this research can deepen our view on the issue of hope among all sections of the society. On the other hand, it is necessary to take in mind that this generation of students plays a role in determining the future of the country, so their mindset on hope and despair while planning their future in Iran can influence the society.

PURPOSE

In this research, an attempt is made to understand the social conditions and whether they are promising or disappointing for students. In other words, the conditions that keep them in the network of production and distribution of hope or exclude them from this network.

METHODOLOGY

The research approach is qualitative, in which, interviews were conducted based on a semi-structured questionnaire with 26 female and male students from public universities in Tehran between May and June 2019. A thematic analysis method was applied to evaluate the acquired data.

FINDINGS

The content analysis of the research data shows that the exclusion factors from the network of production and distribution of hope are divided into three categories: economic, political and social. Economic problems are further divided into two categories: subsistence problems and structural economic problems.

Being trapped in poverty is one of the most important issues that excludes students from the network of production and distribution of hope. The unstable conditions in recent years have made some students hesitate to pursue a specific project. This doubt and inability to plan a specific project can be seen both among students belonging to high and low socio-economic classes, although the motivation and factors influencing the unclear situation are different for them.

For most of our interviewees, whether male or female, having a favorite profession related to their field and expertise is an important project, which the economic and political conditions of recent years have made the prospect of achieving it unclear for them.

The impasse of the political project in Iran is one of the factors excluding a group of students from the circle of production and distribution of hope. This impasse has actually led some of our interviewees to despair of political change. Since they felt powerless to change the policies at the time of the interview, they chose the strategy of avoiding politics. Social mistrust, a sense of injustice, social and family restrictions, and the emphasis on material concerns can be mentioned among the factors fueling despair among the students.

Gender inequality is another issue that strongly excludes participants in our research from the circle of production and distribution of hope. Discriminatory views about women in the society, along with clothing and behavioral restrictions, were some important concerns of females participating in this research.

CONCLUSION

While reviewing the interviews, it seems evident that although the political, economic and environmental crises affected the personal lives of the research participants, and some of them were found disappointed in making the desired life, yet some had individual academic, professional and family projects they are engaged with during the interviews (spring and summer 2019). Even some of those who were desperate to pursue their projects in Iran were looking to improve their academic and professional skills to immigrate abroad. But the collective hope was missing in most of the participants in this study. Most of them had no pragmatic hope of change a society that they saw as unfair or incorrect. According to Mirsepasi (2003) they do not have a pragmatic hope in the sense of having a strategy or plan to transform what they do not like.

Of course, few students hoped for their desired changes. But even those students, who were trying to make changes, were more inclined towards working in the social sphere and people's culture. By looking at the research findings, two groups can be placed in the production and distribution network of hope, according to Ghassan Hage. The first group is a minority of religious students who have a specific intellectual and practical project and are fully integrated into the production and distribution of hope.

Some of them did not have a prosperous socioeconomic background, yet belonging to a religious family and being placed on the path that put them in the active network of youth supporting the system, has placed them in the network of conservative and hopeful youth. Of course, not all religious students were included in

Iranian Cultural Research

Abstract

this network of hope. Some religious students, due to their financial and class conditions, did not consider a bright future in Iran, and they thought leaving Iran was more practical than living in this country. The second group is those who had more collective projects to give meaning to their lives. Activists, who were happy to take steps to improve our country, had concerns beyond the routine of everyday life. They were looking for meaningful work, they were concerned about the environment, they were active in some altruistic associations (such as the Imam Ali (AS) community), they had rich networks of relationships, in which, they were respected. These people did not have much financial ambitions, most of them were not from wealthy backgrounds rather were self-made and capable. Most of them saw the society moving forward in terms of some cultural transformations and they were committed to these changes.

NOVELTY

The importance of this article is that it describes the previous protest situation in 2022. The understanding of the current situation can be seen in the collective disappointment of the research participants to advance the transformations that are the strong demand of a part of Iranian citizens. The data of this article can improve our understanding of the reason for this disappointment and help policymakers provide the basis for the expansion of social hope by recognizing these demands and take action to fulfill them.

CONFLICT OF INTEREST

The authors declare no conflict of interest.

BIBLIOGRAPHY

- Afshani, S. A., & Jafari, Z. (2016). Rābete-ye sarmāye-ye ejtemā'i va omid be āyande dar beyn-e dānešjuyān-e dānešgāh-e yazd [The relationship between social capital and hope to the future among students of Yazd University]. *Social Sciences*, 23(73), 93-116. doi: 10.22054/qjss.2016.7205
- Alizadeh Aghdam, M. B. (2012). Barresi-ye mizān-e omid be āyande dar beyn-e dānešjuyān va avāmel-e mo'asser bar ān [A Study of hope in the future among students and its affecting factors]. *Journal of Applied Sociology*, 23(4), 189-206.
- Amirpanahi, M., Malmir, M., & Shokryani, M. H. (2016). Vazeiyatsanji-ye omid-e ejtemā'i dar Irān: Tahlil-e sānaviye-ye peymāyeš-e vazeiyat-e ejtemā'i, farhangi va axlāghi [The Status of Social Hope in Iran: Secondary Analysis of Social, Cultural and Moral Surveys]. *Journal of Social Work Research*, 3(9), 79-106. doi: 10.22054/rjsw.2016.9257
- Arabestani, M. (2018). *Tamannā-ye raftan; mohājerat be xārej dar miyān-e zehniyat-e Irāni* [Desire to leave: emigration in the Iranian intersubjectivity]. Tehran, Iran: Research Center for Culture, Art and Communications.
- Ayandeban (2018). *Iranian future studies report*. Available at <http://www.ayandeban.ir>
- Darvishi, M., Sarfi, M., & Aris, S. (2023). Diverse hijab preferences and socio-cultural dynamics: Iranian perspectives. *Positif Journal*, 23(11), 34-53.
- Fazeli, M. (2019). *Omid-e ejtemā'i dar Irān* [Meeting]. Tehran, Iran, Research Center for Culture, Art and Communication. Retrieved from Ricac.ac.ir/meeting/522
- Gaffari, Gh., & Javadi Yeganeh, M. R. (2017). *Vaziyat-e ejtemā'i, farhangi va axlāqi-ye jāme'e-ye Irān, gozāreš-e kešvari (426 šahr-e markaz-e šahrestān)* [Social, cultural and moral situation of Iranian society, national report (426 cities in the center of the city)]. Tehran, Iran: Research Center for Culture, Art and Communication.
- Galland, O. (2008). Les jeunes et la société: des visions contrastées de l'avenir. In Stellingner, A. Avec la collaboration de Raphael Wintrebert, Les Jeunesses Face à leur avenir, Une enquête internationale, Fondation pour l'innovation politique, enquête réalisée par Kairos Future.
- Ghaffari, Gh. (2018). *Arzešhā va negarešhā-ye dānešjuyān; yaftehā-ye peymāyeš-e arzešhā va negarešhā-ye Irāniān, mowj-e sevvom* [Iranian values and attitudes; The findings of the survey of values and attitudes of Iranians, the third wave]. Tehran, Iran: Institute for Social and Cultural Studies.
- Glöckner, K. J., & Sabbar, S. (2022). Migration to kharej: Dreamed expectations of Iranian migrants vs. experienced actualities of living abroad. *World Sociopolitical Studies*, 6(1), 135-165.
- Hirschman, A. O. (2002). *Khoruj, E'terāz va vafādāri* [Exit, voice, and Loyalty] (M. Malju, Trans.). Tehran, Iran: Širāze. (Original work published 1970)

Iranian Cultural Research

Abstract

- Hirshman, A. O. (1978). Exit, voice and the state. *World Politics*, 31(1), 90-107.
- Inglehart, R. (2002). *Tahavvol-e farhangi dar jāme'e-ye pišrafte-ye san'ati* [Culture shift in advanced industrial society] (M. Vetr, Trans.). Tehran, Iran: Našr-e Kavir.
- Kamali, Y. (2018). Raveš-šenāsi-ye tahlil mazmun va kārbord-e ān dar motāle'āt-e siyāsatgozāri-ye omoumi [Methodology of thematic analysis and its application in public policy studies]. *Iranian Journal of Public Policy*, 4(2), 189-208. doi: 10.22059/ppolicy.2018.67875
- Kazemi, A., & Abdi, A. (2019). *Čālešhā-ye jāme'e-ye Iran; rāhbordhā-ye xoruj az vazeiyat-e pormoškel* [Challenges of Iranian society; Strategies to get out of a difficult situation] (Unpublished Research). Tehran, Iran, Research Center for Culture, Art and Communication.
- Khaleghpanah, K. (2014). Omid dar dōwrān-e nāomidi. *Sociology Association Newsletter*, 57, 32-40.
- Kolahi, M. R. (2019, May & June). Panāh bordan be axlāq, farār az siyāsat [Taking refuge in morality, escaping from politics]. *Andiše-ye Puyā*, 59, 30-32.
- Madani Ghahfarokhi, S. (2019). Az omid-e fardi tā omid-e ejtemā'i: shenākht-e mafhoom-e omid. In *omid-e ejtemā'i; chisti & vazeiyat va sabab shenāsi*. Be kosheshe hādi khāniki. Tehran, Iran: Institute for Social and Cultural Studies; Rahman institute.
- Mirsepasi, A. (2009). *Akhlēgh dar howze-ye omoumi: ta'mmolāti dar bābe arzeshhā va nahādihā-ye demokrātik* [Ethics in the public sphere; Reflections on democratic values and institutions]. Tehran, Iran: Našr-e Sāles.
- Mojahedi, M. M. (2019). Farhang dar setiz bā siyāsat-e omid [Culture in conflict with hope policy]. In H. Khaniki (Ed.), *Social Hope: Condition and Etiology*. Tehran, Iran: Institute for Social and Cultural Studies & Rahman institute.
- Sarfi, M., Sarfi, T., Aris, S., Zohouri, M., & Aeini, B. (2023). Religion and migration: An Iranian survey. *Migration Letters*, 20(S4), 470-480.

مقاله پژوهشی

امید و ناامیدی در جامعه ایران: مطالعه موردی دانشجویان دانشگاه‌های شهر تهران

خدیجه کشاورز^۱

دریافت: ۱۴۰۱/۱۲/۲۴؛ پذیرش: ۱۴۰۲/۰۴/۱۸

چکیده

دانشجویان نسلی هستند که در تعیین آینده کشور نقش دارند و ذهنیت آنان درباره امید و ناامیدی برای طرح‌ریزی آینده‌شان در ایران، بر جامعه ایران تأثیرگذار است. موضوع امید و نگرانی درباره آینده در جامعه ایران سال‌هاست که اندیشمندان، سیاست‌ورزان و فعالان اجتماعی را متوجه خود کرده‌است. این مقاله تلاش می‌کند به چگونگی شکل‌گیری ذهنیت امیدوار یا ناامید دانشجویان در شرایط ایران امروز بپردازد. رویکرد این مقاله کیفی است و با ۲۶ دانشجوی دختر و پسر از دانشگاه‌های دولتی شهر تهران مصاحبه نیمه‌ساختاریافته انجام شده است. روش تحلیل اطلاعات در این پژوهش، تحلیل مضمون است. در این مقاله از مفهوم‌پردازی غسان حاج، مردم‌شناس لبنانی-استرالیایی درباره جوامع به‌مثابه «مکانیزم‌های تولید و توزیع امید» استفاده شده‌است. یافته‌ها نشان می‌دهند که امید جمعی در میان بخش مهمی از مشارکت‌کنندگان پژوهش غایب است؛ آنها به دلیل وجود تبعیض‌های سیستماتیک و تقاطع تبعیض، از دایره تولید و توزیع امید طرد می‌شوند. یکی از پیامدهای ناامیدی اجتماعی، تمایل به مهاجرت به خارج از ایران در میان مشارکت‌کنندگان این مطالعه است. از آن‌جا که انسداد اقتصادی، سیاسی و اجتماعی به گسترش ناامیدی اجتماعی در میان مشارکت‌کنندگان دامن می‌زند، به رسمیت شناختن جنبش‌های اجتماعی و گشودگی نهادهای حکمرانی به طرح مطالبات اقتصادی، اجتماعی و سیاسی مردم و تلاش در جهت برآورده‌ساختن این مطالبات، می‌تواند به گسترش امید اجتماعی در جامعه کمک کند. نتایج پژوهش می‌تواند نگاه ما به مسئله امید را در میان همه اقشار جامعه تعمیق بخشد.

کلیدواژه‌ها: امید فردی، امید جمعی، امید عملی، دانشجو، دانشگاه‌های شهر تهران

۱. استادیار جامعه‌شناسی، گروه مطالعات زنان، پژوهشگاه مطالعات فرهنگی، اجتماعی و تمدنی، تهران، ایران

keshavarz@iscs.ac.ir ✉

۱. مقدمه و بیان مسئله

موضوع امید و نگرانی درباره آینده و احساس نداشتن آینده در جامعه ایران سال‌هاست که اندیشمندان، سیاست‌ورزان و فعالان اجتماعی را متوجه خود کرده است. در گزارشی که مجموعه پژوهشی «آینده‌بان» در سال ۱۳۹۷ منتشر کرده است «نگرانی درباره آینده و احساس بی‌آیندگی»، دومین مسئله از مسائل اجتماعی ایران در سال ۱۳۹۷ و از جمله ده مسئله مهم جامعه ایران در این سال از نگاه نخبگان ایرانی است (گزارش آینده‌پژوهی ایران، ۱۳۹۷، ۱۲). نظرسنجی‌های انجام‌شده در سال‌های اخیر نیز حکایت از نگرانی نسبت به آینده و ارزیابی منفی از آینده در میان مردم دارد. به‌طور مثال، گزارش کشوری وضعیت اجتماعی، فرهنگی و اخلاقی جامعه ایران که در سال ۱۳۹۵ منتشر شده، نشان می‌دهد که از نگاه بخش مهمی از پاسخگویان، وضع آینده از نظر اقتصادی، سیاسی، اخلاقی، رفاهی، فقر و ناداری و جرم و جنایت نسبت به زمان پژوهش بدتر می‌شود (غفاری و جوادی یگانه، ۱۳۹۵، ۳۲۵).

گالاند^۱ (۲۰۰۸) در خصوص پژوهش بنیاد آینده کایروس برای نوآوری سیاسی^۲ که در ۱۷ کشور انجام شده، معتقد است که در اغلب کشورها جوانان نسبت به آینده شخصی‌شان، امیدوارتر از بزرگسالان هستند. یافته‌های پژوهش کایروس نشان می‌دهد که دوره زندگی بسیار مهم است چرا که آینده جوانان پیش‌روی آنان است؛ درحالی‌که بسیاری از بزرگسالان در موقعیت باثبات خود قرار گرفته‌اند و کمتر امکان دارد که موقعیت‌شان تحول یابد.

تحقیق حاضر به دنبال فهم نگرش دانشجویان نسبت به امید در جامعه ایران است و نتایج پژوهش می‌تواند نگاه ما به مسئله امید را در میان همه اقشار جامعه تعمیق بخشد. از سوی دیگر، دانشجویان نسلی هستند که در تعیین آینده کشور نقش دارند و ذهنیت آنان درباره امید و ناامیدی برای طرح‌ریزی آینده‌شان در ایران، می‌تواند بر جامعه ایران تأثیرگذار باشد. این پژوهش تلاش می‌کند به فهمی از تفاوت‌ها و نزدیکی‌های مضامین مرتبط با امید در میان دختران و پسران مشارکت‌کننده در این مطالعه دست یابد. فهم شباهت‌ها و تفاوت‌های این ذهنیت از منظر جنسیت، یکی از پرسش‌های این پژوهش است.

1. Galland

2. Karios Future – Fondation pour innovation politique

پرسش جامعه‌شناختی راجع به امید این است که چه شرایط اجتماعی ای ظرفیت کنشگران برای امید را کاهش یا افزایش می‌دهد؟ ما در این پژوهش قصد داریم به فهم شرایط اجتماعی ای دست یابیم که برای دانشجویان، امیدبخش یا ناامیدکننده است؛ شرایطی که آنان را در شبکه توزیع امید نگاه می‌دارد یا از شبکه توزیع امید طرد می‌کند.^۱ مقاله به دنبال پاسخ به این پرسش‌ها است: چه عواملی دانشجویان را در شبکه تولید و توزیع امید نگاه می‌دارد؟ عوامل طردکننده دانشجویان از شبکه تولید و توزیع امید چیست؟ شباهت‌ها و تفاوت‌های تجربه امید در میان دانشجویان دختر و پسر چیست؟ پیامدهای ناامیدی در میان دانشجویان چیست؟

۲. ادبیات مفهومی

علی میرسپاسی در کتاب اخلاق در حوزه عمومی، میان دو نوع امید تمایز قائل است: امید کور و امید عملی. در نگاه او، «امید کور» مظهر یأس است؛ امید کور یعنی به بن‌بست رسیدن. در وضعیت امید کور، انسان مستأصل است و نمی‌تواند قدم از قدم بردارد. «امید عملی» در مقابل «امید کور» قرار دارد. امید عملی، اعتقاد به این امر است که ما در سرنوشت خود عاملیت داریم. برخلاف این نظر که دست روی دست بگذاریم و کاری نکنیم و صرفاً امید داشته باشیم، به طریقی خواسته ما برآورده شود! (میرسپاسی، ۱۳۸۸، ۸۵-۷۶). در نگاه میرسپاسی امید اجتماعی دو ویژگی دارد: «عملی بودن» و «استراتژی تغییر اجتماعی». از نظر او، امید اجتماعی بیش از یک کیفیت روان‌شناسانه است و در مقام استراتژی برای تغییر و تحول اجتماعی، محل توجه است (همان، ۸۶). او با الهام از مقاله ریچارد رورتی^۲ در ستایش واتسلاو هاول^۳ و مشی اصلاح‌طلبانه وی، اساس تفکر هاول و دیگر رهبران نهضت‌های اصلاح‌طلب شرقی را در امید آن‌ها می‌داند. هاول و دیگر رهبران جنبش‌های بلوک شرق، تحت سیطره حکومت‌های پلیسی و بسته، بسیار امیدوار بودند و به امکان اصلاح وضع موجود، اعتقاد راسخ داشتند. این همان

۱. باید توجه داشت که مصاحبه‌های ما در بازه اردیبهشت تا تیرماه ۱۳۹۸ انجام گرفته و شرایط جامعه ایران در آن زمان با زمان کنونی و به‌ویژه یک سال اخیر متفاوت شده است.

2. Richard Rorty
3. Václav Havel

امیدی است که رورتی آن را استراتژی تغییر اجتماعی می‌داند. این امید به قول جان دیویی^۱، امید به قدرت انسان و ایمان به ارزش‌های دموکراتیک است (همان، ۸۷). مفهوم‌سازی میرسپاسی از امید و تمایز او میان امید عملی و امید کور، برای ما بسیار راهگشاست و در روند تحلیل داده‌ها از این مفاهیم بهره گرفته‌ایم.

غسان حاج^۲ انسان‌شناس لبنانی-استرالیایی، یکی از نظریه‌پردازانی است که به تفصیل به موضوع امید پرداخته‌است. او جامعه را سازوکاری برای تولید و توزیع امید اجتماعی می‌داند (حاج، ۲۰۰۳؛ به نقل از: عربستانی، ۱۳۹۷، ۴۸). به نظر او هر شبکه‌ای (یا هر جامعه‌ای) نوع خاصی از امید را پرورش می‌دهد و بنابراین، ما امید اجتماعی عام نداریم بلکه امید در هر جامعه‌ای کیفیت متفاوتی متناسب با واقعیات اجتماعی و تاریخی آن جامعه دارد. خصیصه دیگر امید اجتماعی این است که هر شبکه یا اجتماع، فضای جغرافیایی و اجتماعی مشخصی را پوشش می‌دهد و بنابراین همیشه باید مراقب بود که چه کسی در داخل شبکه است و از «امید اجتماعی» کمابیش بهره‌مند می‌شود و این شبکه چه کس یا کسانی را در توزیع امید نادیده گرفته و خارج می‌کند. درنهایت، این که حتی زمانی که کسانی در داخل شبکه توزیع امید قرار می‌گیرند، همگی به‌طور یکسان از این نظام توزیع بهره نمی‌برند. به بیان دیگر، امید هم مانند هر چیز دیگری در زندگی، به‌گونه‌ای برابر توزیع نمی‌شود (همان). مفهوم‌بندی غسان حاج از شبکه تولید و توزیع امید نیز در این پژوهش برای ما بسیار راهگشاست و در تحلیل یافته‌های خود از آن بسیار بهره برده‌ایم.

مدنی قهفرخی در مقاله‌ای با عنوان «از امید فردی تا امید اجتماعی: شناخت مفهوم امید»، بحث امید جمعی را با بحث تغییر در علوم اجتماعی مرتبط می‌داند. به نظر او عمل جمعی، مستلزم جلب اعتماد افراد نسبت به تغییرات اجتماعی مطلوب و فرصت برای شناخت آن تغییرات است (مدنی قهفرخی، ۱۳۹۸، ۳۳). او نیز با الهام از رورتی، جامعه امیدوار را منتظر تحقق اهداف دموکراتیک، عادلانه و صلح‌طلبانه می‌داند که در چارچوب جنبش‌ها و مشارکت اجتماعی برای تحقق آینده‌ای بهتر می‌کوشد (همان، ۴۳).

1. John Dewey
2. Ghassan Hage

محمد فاضلی در نشست با عنوان «امید اجتماعی در جامعه ایران»، امید را توانایی ادراک شده برای در پیش گرفتن راه‌هایی برای اهداف مطلوب می‌داند که تحقق آن‌ها ممکن تلقی می‌شود (فاضلی، ۱۳۹۸). در نگاه وی، امید محصول کار گروهی است و در گروه خلق می‌شود. حتی در حیطه فردی نیز امید به جامعه‌ای که آن هدف را ارزش مند می‌داند، وصل می‌شود. افراد، انتظار و امید دارند که جامعه آن‌ها را در مسیر اهداف خود همراهی کند. کار گروهی و به رسمیت شناخته شدن به ایجاد امید کمک می‌کند (همان).

هیرشمن^۱ (۱۹۷۰) در کتاب خروج، اعتراض و وفاداری، دو شیوه برخورد با نارضایتی از خدمات را - که از سوی سازمان‌هایی نظیر بنگاه، خانواده، حزب سیاسی و دولت عرضه می‌شود - بررسی می‌کند که عبارت انداز: خروج و اعتراض. «خروج عبارت است از قطع رابطه فرد با سازمان متبوع و در عوض روی آوردن به سازمانی دیگر، حال آن که اعتراض عبارت است از مبادرت به اصلاح واحد متبوع به مدد انتقال صدای نارضایتی به دست‌اندرکاران. اثر کلاسیک هیرشمن، طی سه دهه اخیر چارچوبی تئوریک برای تحلیل موضوعات متنوعی چون رقابت، دموکراسی، ملی‌گرایی، احزاب سیاسی، دولت‌های ملی، جنبش‌های اجتماعی، بسیج طبقاتی و خروج از حاکمیت به دست داده است. هیرشمن در کتاب مذکور، کمتر به بررسی نقش دولت پرداخته و بیشتر بر نقش رقابت بازاری تأکید کرده است؛ از همین رو، مقاله «خروج، اعتراض، دولت» به نوعی تکمله‌ای بر کتاب خروج، اعتراض و وفاداری است و با مطرح کردن نقش دولت و تأکید بر اهمیت خروج در ارتباط با انواع دولت‌ها، پژوهش هیرشمن کامل می‌شود (هیرشمن، ۱۹۷۸).

۳. پیشینه پژوهش

امیرپناهی، مالمر و شکرانی (۱۳۹۵) در مقاله‌ای با عنوان «وضعیت‌سنجی امید اجتماعی در ایران»، که حاصل تحلیل ثانویه داده‌های طرح ملی وضعیت اجتماعی، فرهنگی و اخلاقی ایران است و در سال ۱۳۹۵ بر روی نمونه‌ای بزرگ مشتمل بر ۸۲۵۰۰ نفر از ساکنان ۴۲۶ شهر مرکز شهرستان کشور انجام شده است، نشان می‌دهند که ایرانیان در مجموع وضعیت حال را نسبت

به گذشته (ده سال قبل) بهتر دانسته‌اند اما این روند را برای ادامه و آینده متصور نبوده‌اند؛ بلکه برعکس، بر این باورند که در آینده (ده سال بعد) اوضاع بدتر خواهد شد (امیرپناهی، مالمیر، و شکاریانی، ۱۳۹۵، ۷۹). به نظر این پژوهشگران، دیده‌شدن، به حساب آمدن، کنشگر بودن و تحقق ظرفیت‌های انسانی، بنیان امید اجتماعی است (همان، ۱۰۴).

کاظمی و عبدی (۱۳۹۸) در گزارشی تحت عنوان «چالش‌های جامعه ایران؛ راهبردهای خروج از وضعیت» به چالش‌های جامعه ایران از دیدگاه ۱۱۹ نفر از نخبگان موثر در حوزه‌های مختلف پرداخته‌اند. این گزارش تأکید می‌کند که همه نخبگان مصاحبه‌شده از وضع موجود ناراضی و گویا در انتظار خبری بوده‌اند و نارضایتی‌های گسترده را پیش‌بینی می‌کردند. گزارش تأکید می‌کند که نخبگان مانده تنها نامیدند بلکه ریشه این ناامیدی در انفعال عمومی است (کاظمی و عبدی، ۱۳۹۸، ۱۳۳). وقتی نخبگان سخن از امید به میان می‌آورند، این امید نه به شکل عمل‌گرایانه و محتمل، بلکه بیشتر در پوششی فلسفی و نظری بیان می‌شود (همان، ۱۰۵). نتیجه این گزارش با مفهوم‌پردازی میرسپاسی از امید کور و امید عملی همراستاست.

علی‌زاده‌اقدام (۱۳۹۱) در مقاله‌ای با عنوان «بررسی میزان امید به آینده در بین دانشجویان و عوامل موثر بر آن»، براساس نتایج پیمایشی که در دانشگاه تبریز انجام شده، نشان می‌دهد که امید دانشجویان به آینده از میزان دینداری، انسجام و اعتماد اجتماعی و سرمایه فرهنگی متأثر می‌گردد. یافته‌های این پژوهش نشان می‌دهد که امید به آینده در بین دانشجویان، بیشتر از این‌که از ویژگی‌های فردی تأثیر پذیرد، از عوامل ساختاری متأثر است (علی‌زاده‌اقدام، ۱۳۹۱، ۱۸۹).

افشانی و جعفری (۱۳۹۵) در مقاله‌ای با عنوان «رابطه سرمایه اجتماعی و امید به آینده در بین دانشجویان دانشگاه یزد» نشان می‌دهند بین ابعاد سرمایه اجتماعی (اعتماد اجتماعی، هنجارهای اجتماعی و شبکه اجتماعی) و امید به آینده، رابطه مثبت و معنی‌داری وجود دارد (افشانی و جعفری، ۱۳۹۵، ۹۴).

بنیاد آینده‌کاپروس برای نوآوری سیاسی (۲۰۰۸) پژوهشی را در ۱۷ کشور انجام داده که بخشی از آن به نگاه جوانان به آینده می‌پردازد. داده‌های این پژوهش نشان می‌دهد که

جوانان آمریکایی اعتماد بالایی به شانس موفقیت و ارتقاء خود و همین‌طور به توانایی شخصی خود در تأثیرگذاری بر زندگی خویش دارند. در مقابل، جوانان فرانسوی اعتماد کمی به آینده و امکان تأثیرگذاری بر جهت‌دهی به زندگی خود در مسیر موردعلاقه‌شان دارند. نتایج نشان‌دهنده‌ی شکلی از تقدیرگرایی در جوانان فرانسوی است. نویسندگان گزارش این ناامیدی را به نظام بسته‌ی شغلی جامعه فرانسه و بی‌اعتمادی به نهادهای اجتماعی مرتبط می‌دانند (گالاند^۱، ۲۰۰۸، ۴۵).

پژوهش‌های ذکرشده به ما وضعیتی را نشان می‌دهند که می‌توان آن را «تجربه‌ی بحران امید» (خالق‌پناه، ۱۳۹۲) نامید. برخی از یافته‌ها تأییدگر یافته‌های ما بوده‌اند که در بخش یافته‌ها و نتیجه‌گیری به آن‌ها باز خواهیم گشت.

۴. روش پژوهش

رویکرد این پژوهش کیفی است و از میان تکنیک‌های مختلف در تحقیق کیفی برای دستیابی به اطلاعات، تکنیک مصاحبه نیمه‌ساختاریافته انتخاب شده است. برای تحلیل مصاحبه‌ها از روش تحلیل تماتیک یا مضمون استفاده شده است. مشارکت‌کنندگان این پژوهش ۲۶ دانشجو (۱۴ نفر دختر و ۱۲ نفر پسر) از دانشگاه‌های مختلف شهر تهران هستند. تلاش ما این بود که با نمونه‌گیری هدفمند از این دانشجویان، تا جایی که ممکن است تنوع دانشگاهی و رشته‌ای حفظ شود. مصاحبه‌ها از اردیبهشت تا تیرماه ۱۳۹۸ انجام شدند و تا جایی ادامه داشتند که دیگر با داده‌های جدیدی مواجه نبوده و به اشباع نظری رسیده بودیم. مصاحبه‌ها به دقت توسط نگارنده و همکار پژوهش^۲ ثبت و کدگذاری شدند. برای تحلیل داده‌ها از روش تحلیل تماتیک (تحلیل مضمون) استفاده کرده‌ایم. «مضمون» الگویی است که در داده‌ها یافت می‌شود و حداقل به توصیف و سازماندهی مشاهدات می‌پردازد و حداکثر، جنبه‌هایی از پدیده را تفسیر می‌کند (کمالی، ۱۳۹۷، ۱۹۱). تحلیل مضمون در شش گام و سه مرحله تجزیه و توصیف متن؛ تشریح و تفسیر

1. Galland

۲. دستیار نگارنده در این پژوهش، خانم سمیرا یزدان‌پناه دانشجوی رشته مطالعات فرهنگی بوده است که از زحمات ایشان صمیمانه تشکر می‌شود.

متن؛ و ترکیب و ادغام متن انجام می‌شود. مراحل تحلیل مضمون عبارت‌انداز: آشنایی با داده‌ها، ایجاد کدهای اولیه، جست‌وجوی مضمون‌ها، بازبینی مضمون‌ها و تعریف و نام‌گذاری مضمون‌ها. در این نوع تحلیل، سعی بر این است که از مضامین پایه‌ای که آشکار و مصرح هستند به سوی مضامین انتزاعی‌تر و کلی‌تر حرکت شود تا به مضمون اصلی متن دست پیدا کنیم (همان، ۲۰۱-۱۹۶).

نگارنده در این پژوهش مانند سایر تحقیقات کیفی، ادعای تعمیم یافته‌های خود به دیگر دانشجویان را ندارد. هرچند تلاش دارد با عمق‌بخشی به موضوع موردپژوهش، توصیفی غنی از حوزه مطالعه خود ارائه دهد.

۵. یافته‌ها

در این مقاله با تکیه بر مصاحبه‌های انجام‌شده و مرور مسیر زندگی مشارکت‌کنندگان، قصد داریم نشان دهیم چه چیزهایی دانشجویان را امیدوار نگاه می‌دارد و چه چیزهایی امید او به آینده را کاهش می‌دهد. ما با پرسش از شغل و تحصیلات مشارکت‌کنندگان، والدین و نیز تعداد خواهر و برادرهای آنان، تلاش کرده‌ایم به فهمی از پایگاه اقتصادی - اجتماعی آنان دست یابیم. این فهم، یاری‌بخش ما در تحلیل داده‌های پژوهش خواهد بود.

جدول شماره (۱) برخی ویژگی‌های اجتماعی - جمعیت‌شناختی مشارکت‌کنندگان در پژوهش را نشان می‌دهد. لازم به ذکر است که اسامی مشارکت‌کنندگان مستعار هستند.

جدول ۱. ویژگی‌های اجتماعی - جمعیت‌شناختی مشارکت‌کنندگان در پژوهش

ردیف	نام	سن	رشته	دانشگاه	(تحصیلات و) شغل پدر	(تحصیلات و) شغل مادر	محل سکونت والدین	تعداد خواهر و برادر
۱	رؤیا	۲۶	ارشد کاردرمانی	علوم بهزیستی	کارخانه‌دار	خانه‌دار	اصفهان	یک برادر
۲	آرمین	۲۳	مهندسی عمران	دانشگاه تهران	مهندس عمران	پزشک متخصص	تهران	یک خواهر
۳	عباس	۲۲	فرهنگ و ارتباطات	دانشگاه امام صادق	دکتری، معاون سازمان	ارشد زبان فرانسه تدریس نقاشی	تهران	یک برادر

ردیف	نام	سن	رشته	دانشگاه	(تحصیلات و) شغل پدر	(تحصیلات و) شغل مادر	محل سکونت والدین	تعداد خواهر و برادر
۴	آرمان	۲۲	دانشجوی مهندسی مکانیک	خواجه نصیر	دامپزشک	دانشجوی ارشد خانه‌دار	تهران	یک خواهر
۵	سهراب	۲۷	ارشد جامعه‌شناسی	امیرکبیر و تهران	دندانپزشک	کارمند هواپیمایی	تهران	سه خواهر
۶	ماندانا	۲۷	شهرسازی	تهران	مغازه دار	کارمند، لیسانس	روستاهای بابل	یک برادر
۷	محمدحسین	۲۲	فرهنگ و ارتباطات	دانشگاه امام صادق	بساز و بفروش روزنامه‌نگار	خانه‌دار	وردآورد	یک خواهر و یک برادر
۸	علی	۲۲	فرهنگ و ارتباطات	دانشگاه امام صادق	سیکل کارمند استانداری	سیکل خانه‌دار	روستای توابع شهرکرد	دو خواهر
۹	البرز	۲۷	فوق لیسانس عمران	امیرکبیر	لیسانس حقوق وکیل	لیسانس ریاضی خانه‌دار	تهران	یک برادر
۱۰	فاطمه	۳۳	لیسانس عمران و ارشد علوم تربیتی	دانشگاه علوم بهزیستی	ابتدایی راننده کامیون	سواد ابتدایی خانه‌دار	بیجار	شش خواهر و برادر
۱۱	صدرا	۲۲	ریاضی	امیرکبیر	لیسانس کارمند	لیسانس دبیر	تهران	یک برادر
۱۲	سعادت	۳۵	فوق لیسانس مددکاری	علوم بهزیستی	معلم	خانه‌دار	جوانرود	۶
۱۳	نازنین	۲۵	ارشد حقوق بین الملل	تربیت مدرس	مهندس نساجی	خانه‌دار	تهران	تک‌فرزند
۱۴	سیاوش	۲۶	ارشد سیستم‌های انرژی	شریف و دانشگاه تهران	فوق دیپلم مکانیک شرکت صنعتی	دیپلم خانه‌دار	اراک	یک خواهر و یک برادر
۱۵	رضا	۲۲	ریاضی	امیرکبیر	کارگر سایپا	خانه‌دار	سیدآباد و شهریار	یک خواهر و یک برادر
۱۶	مارال	۲۳	علوم کامپیوتر	امیرکبیر	تعمیرکار ماشین	خانه‌دار	کرج	یک خواهر
۱۷	مانده	۲۱	علوم کامپیوتر	امیرکبیر	کارگر ایران خودرو	خانه‌دار	تهرانسر	تک‌فرزند
۱۸	محدثه	۲۳	ارشد پرستاری	علوم بهزیستی	تعمیر کار، مغازه لوازم یدکی	همکار پدر در مغازه لوازم یدکی	تنکابن	یک خواهر کوچکتر
۱۹	سمانه	۲۵	مشاوره توان‌بخشی	علوم بهزیستی	مغازه‌دار، مدیر مسافر‌خانه	خانه‌دار	یزد	۴
۲۰	فرزانه	۲۴	ارشد فیزیک‌تراپی	علوم بهزیستی	-	خانه‌دار	قائم‌شهر	یک خواهر و یک برادر
۲۱	آذرین	۲۲	ادبیات انگلیسی	شهید بهشتی	اپتومتریست	مجسمه‌ساز	تهران	تک‌فرزند
۲۲	نازی	۲۷	ارشد کاردرمانی	دانشگاه علوم بهزیستی	راننده	خانه‌دار	شاهین‌دژ آذربایجان	۴

ردیف	نام	سن	رشته	دانشگاه	(تحصیلات و) شغل پدر	(تحصیلات و) شغل مادر	محل سکونت والدین	تعداد خواهر و برادر
۲۳	ارنواز	۲۴	ارشد حقوق بشر	شهید بهشتی	مهندس عمران	معلم زبان انگلیسی	تهران	تک‌فرزند
۲۴	عرفان	۲۷	مهندسی مکانیک ارشد MBA	دانشگاه‌های شریف و تهران	مهندس مکانیک	معلم	کرمان	یک برادر
۲۵	نگار	۱۹	فیزیک	شهید بهشتی	مهندس عمران	دبیر شیمی	تهران	یک خواهر
۲۶	هامون	۲۴	ارشد شهرسازی	دانشگاه تهران	مهندس	لیسانس خانه‌دار	تهران	یک برادر

منبع: نگارنده

می‌توان عوامل ناامیدکننده را در سه گروه عوامل اقتصادی، اجتماعی و سیاسی دسته‌بندی کرد؛ هرچند این دسته‌بندی‌ها کاملاً از هم جدا نیستند، به هم مربوط هستند و در مواردی رابطه‌ای رفت و برگشتی با یکدیگر دارند.

۵-۱. عوامل پردکننده از شبکه تولید و توزیع امید

الف) مشکلات اقتصادی. مشکلات اقتصادی به دو دسته مشکلات معیشتی و مشکلات اقتصادی ساختاری تقسیم می‌شوند. یکی از مهم‌ترین مسائلی که دانشجویان را از شبکه تولید و توزیع امید طرد می‌کند، گرفتارشدن در چنبره فقر است. گزارش گروه آینده‌پژوهی دیده‌بان (۱۳۹۷) نشان می‌دهد که سهم مسائل اقتصادی از ۱۰۰ مسئله سال ۱۳۹۷، ۲۱ مسئله است. مسائلی هم‌چون ناهنجاری‌های ساختاری اقتصاد ایران، بیکاری، رکود، تورم، فقر، نابرابری فزاینده و تنگناهای معیشتی، موانع کسب‌وکار، سرمایه‌گذاری اقتصادی داخلی و خارجی، ساماندهی فعالیت‌های اقتصادی نهادهای حاکمیتی خارج از دولت، بحران صندوق‌های بازنشستگی، بحران بانک‌ها و ... از جمله مسائل اقتصادی ذکر شده در گزارش گروه دیده‌بان از نگاه نخبگان است (همان). برخی از این مسائل در سال‌های اخیر عمق بیشتری یافته‌اند و معیشت ایرانیان را با دشواری افزون‌تری مواجه ساخته‌اند.

فاطمه دانشجوی ارشد علوم تربیتی دانشگاه علوم بهزیستی که هم‌زمان در مرکزی با کودکان استثنایی کار می‌کند، نخستین مسئله رنج‌آورش را مسائل اقتصادی می‌داند:

وقتی نرخ گرانی را می‌بینم فکر می‌کنم که هرچقدر هم کار کنم قیمت‌ها بیشتر می‌شوند. دنبال چیزی می‌دوی که مدام از تو جلو می‌زند. به همین دلیل واقعاً آزاردهنده است (فاطمه، ۵ اردیبهشت ۱۳۹۸).

فصلنامه تحقیقات فرهنگی ایران

۱۰۲

دوره ۱۶، شماره ۳
پاییز ۱۴۰۲
پیاپی ۶۳

شرایط سخت و ناپایدار اقتصادی بخشی از مشارکت‌کنندگان ما را بر آن داشته است که پروژه ازدواج خود را کنار بگذارند. مانده دانشجوی علوم کامپیوتر دانشگاه امیرکبیر می‌گوید که بیش از ۴ سال است که در یک رابطه جدی است ولی به دلیل شرایط اقتصادی در حال حاضر به ازدواج فکر نمی‌کند:

رابطه منطقی و پایداری است. تنش‌زا نیست. مادرم می‌داند، خانواده او می‌دانند. در این شرایط اقتصادی، او الان برای کار و درسش می‌دود و من هم از این طرف برای کار و درس می‌دوم. به نظر ازدواج الان منطقی نیست. خانواده‌ها هم یک ازدواج آسان را نمی‌پذیرند (مانده، ۴ تیر ۱۳۹۸).

رضا دانشجوی ترم هشت ریاضی محض دانشگاه امیرکبیر توضیح می‌دهد که نداشتن سرمایه اطلاعاتی لازم در بدو ورود به دانشگاه و هراس از بی‌دین شدن، او را جذب مسجد دانشگاه و فعالیت‌های بسیج کرد. این فعالیت‌ها وقت و انرژی زیادی از او گرفت و از درسش عقب ماند. رضا در زمان مصاحبه از این فعالیت‌ها کنار کشیده بود و از آن‌جا که خانواده‌اش با شرایط اقتصادی دشواری مواجه بودند، دستیابی به استقلال مالی سریع از دغدغه‌های اوست. رضا در حال حاضر کارهای کوچک و موقتی انجام می‌دهد که به هیچ‌عنوان تأمین‌کننده مخارج او نیست. پروژه زندگی رضا تحصیل و کار در رشته ریاضی است. فعلاً برای ازدواج امکانی نمی‌بیند. تنگناهای مالی و نداشتن چشم‌انداز، رضا را نیز مثل بسیاری دیگر از همگنانش، به فکر مهاجرت به خارج انداخته است (رضا، ۲۸ خرداد ۱۳۹۸).

مشکلات اقتصادی ساختاری از عوامل طردکننده دانشجویان از دایره تولید و توزیع امید است. شرایط بی‌ثبات سال‌های اخیر، برخی از دانشجویان را در دنبال کردن پروژه‌های مشخص دچار تردید کرده است. این تردید و ناتوانی در طرح‌ریزی پروژه مشخص هم در میان دانشجویان متعلق به طبقات اقتصادی اجتماعی بالا و هم طبقات اقتصادی اجتماعی پایین‌تر به چشم می‌خورد، هرچند انگیزه‌ها و عوامل تأثیرگذار بر ناروشنی وضعیت برای آن‌ها متفاوت است. برای اکثر مصاحبه‌شوندگان، چه دختر و چه پسر، داشتن حرفه‌ای موردعلاقه و مرتبط با رشته و تخصص‌شان، پروژه‌ای مهم است. تمرکز منابع در تهران موجب شده که بیشتر مشاغل در این شهر تمرکز یابند. در مواردی، یافتن شغل، تعیین‌کننده شهر محل اقامت مشارکت‌کنندگان این پژوهش است.

رویا دانشجوی ارشد کاردرمانی دانشگاه علوم بهزیستی که پدرش کارخانه‌دار است و

در حوزه تولید کاشی و سرامیک فعالیت می‌کند نیز نسبت به آینده تردید دارد:

الان نمی‌دانم چه کار کنم چون اوضاع کشور خیلی خراب است. شغل ما جوری است که بیمار باید به ما مراجعه کند، الان در اصفهان مردم تحت فشارند و پول نان هم ندارند. کار وابسته به دیگران (بیمارستان و کلینیک دیگران) هم سخت است. خیلی مبهمه؛ آینده‌ای نیست. الان حتی به یک کلینیک کوچک هم فکر نمی‌کنم. به ازدواج و بچه‌داشتن و یک کار کوچک‌داشتن راضی شده‌ام (رؤیا، ۲۰ اردیبهشت ۱۳۹۸).

نازی دانشجوی ارشد کاردرمانی دانشگاه علوم بهزیستی فعلاً به دلیل شرایط بی‌ثبات کشور و نیز شرایط دشوار اقتصادی خانواده‌اش و نداشتن چشم‌انداز کار در شهر محل سکونت والدین خود، پروژه مشخصی ندارد:

فعلاً ارشد را تمام کنم و یک مدتی اینجا کار کنم. بعدش نمی‌دانم چه کار می‌کنم. فعلاً باید تهران بمانم چون شهرستان کاری نیست. قبل از تحریم‌ها فکر می‌کردم وام می‌گیرم، خانه و ماشین برای خودم می‌خرم؛ اما دیگر به این چیزها فکر نمی‌کنم. خوش بینانه برای ماه بعد برنامه می‌ریزم یا نهایتاً برای یک ترم» (نازی، ۲۰ اردیبهشت ۱۳۹۸).

ب) مسائل سیاسی. بن‌بست پروژه سیاسی در ایران از عواملی است که گروهی از دانشجویان را از دایره تولید و توزیع امید طرد می‌کند. بیشتر مشارکت‌کنندگان این مقاله از اصلاحات سیاسی ناامیدند و تغییر انقلابی نیز نه در چشم‌اندازشان است و نه در مطالبات‌شان. حتی آن‌ها که نگاهی انتقادی به وضعیت موجود دارند، پروژه‌ای سیاسی برای تغییر ندارند. مشکلات را بیشتر در ساخت فرهنگی می‌دانند و چون تغییرات فرهنگی را نیز بسیار زمان‌بر می‌دانند، امیدی به تغییر کوتاه‌مدت ندارند. بنابراین، برای برخی از آنان، چاره در ترک این سرزمین است. سهراب از این که دغدغه جوانان ایرانی را بیشتر آزادی‌های لیبرالی می‌داند ناراحت است. تناقض این جاست که او به این دلایل قصد مهاجرت به کشوری را دارد که در آن جا روابط «نئولیبرالیستی» به شکل جدی‌تری پیگیری می‌شود:

رسانه غربی به شدت بین جوانان تبلیغ می‌شود. آینده ایران طوری است که سیاست‌های نئولیبرالیستی در کشور پیش می‌رود. ما نسلی داریم که پذیرای نئولیبرالیسم است. برای آن‌ها فرقی نمی‌کند که بی‌عدالتی این‌جا بیشتر شود، برای آن‌ها مهم است که بتوانند بدون روسری باشند یا دست یارشان را بگیرند. من دوست ندارم در چنین جامعه‌ای زندگی کنم. ما به شدت ساتی‌مانتال شدیم و به شدت آنارشویست شدیم و روی این‌ها نمی‌شود توسعه پایدار را بنا کرد (سهراب، ۱۲ خرداد ۱۳۹۸).

فصلنامه تحقیقات فرهنگی ایران

۱۰۴

دوره ۱۶، شماره ۳
پاییز ۱۴۰۲
پیاپی ۶۳

محمد مهدی مجاهدی در مقاله‌ای با عنوان «فرهنگ‌گرایی در ستیز با سیاست امید»، یکی از بن‌بست‌های بزرگ سیاست‌ورزی را فرهنگ‌گرایی می‌داند. به این معنا که فرهنگ نسبت به دیگر ساخت‌ها و حوزه‌های زندگی فردی و جمعی، اصالت، تقدم و تعیین‌کنندگی دارد؛ آن هم نه تنها از نظر هستی‌شناختی و وجودی، بلکه در هر سه مقام توصیف و تحلیل، تبیین علت‌کاوانه و تجویز. مطابق این رویکرد، هر تغییر و ثبات معنادار و دیرپایی در ساخت سیاست، اقتصاد و اجتماع، تنها از راه تغییر فرهنگی می‌تواند حاصل شود (مجاهدی، ۱۳۹۸، ۳۴۴). آنچه که مجاهدی فرهنگ‌گرایی می‌نامد در میان بخش بزرگی از مصاحبه‌شوندگان این مقاله دیده می‌شود. این نگاه حتی در میان چپ‌ترین دانشجویی که در این پژوهش مشارکت داشت نیز به چشم می‌خورد:

در ایران فکر می‌کنند که مشکل در ساخت سیاسی است؛ ولی من فکر می‌کنم مشکل در ساخت فرهنگی است و ما هنوز به ساخت سیاسی نرسیده‌ایم (سهراب، ۱۲ خرداد ۱۳۹۸).

تقدم فرهنگ‌گرایی در نگاه مشارکت‌کنندگان، به نوعی یادآور مفهوم امید کور میرسپاسی است. با عمده‌کردن مشکلات فرهنگی، در واقع فقدان استراتژی تغییر نادیده گرفته می‌شود. تغییرات به آینده نامعلومی واگذار می‌شود که امید به حل مشکلات فرهنگی است و با انسداد مسیرهای سیاست‌ورزی در رابطه است. بازخوانی مصاحبه‌ها نشان می‌دهد که تیغ انتقاد بیشتر از آن‌که سیاست را نشانه بگیرد، اجتماع، رفتارها و نگرش‌های «نادرست» را هدف گرفته است. نازنین دانشجوی فوق‌لیسانس حقوق دانشگاه تربیت مدرس، تغییر را بیشتر مربوط به اجتماع می‌داند تا مربوط به دولت و سیاست:

من فکر می‌کنم افراد و مردم یک جامعه خیلی مهم‌تر از دولت و حکومت می‌توانند تاثیرگذار باشند. ما اگر بتوانیم افراد جامعه را خوب پرورش دهیم، می‌توانیم از همان نهادهای کوچک مثل خانواده عضوی خوب برای جامعه بسازیم. هرکس این کار را انجام دهد، کم‌کم تغییرات بزرگی شاید اتفاق بیفتد (نازنین، ۲۲ اردیبهشت ۱۳۹۸).

این نگرش به نداشتن پروژه سیاسی می‌انجامد. در میان کنشگرانی که برای بهبود شرایط در حد توان خود می‌کوشیدند نیز گریز از سیاست به چشم می‌خورد. مانده دانشجوی علوم کامپیوتر دانشگاه امیرکبیر در این باره می‌گوید:

راستش من خیلی از سیاست گریزانم. فکر می‌کنم در هر جور سیاستی، سیاست به نفع مردم نیست. همیشه منافع جمعی با منافع فردی همسو نیست. سیاست برای من جذاب نیست چون فکر می‌کنم همه به فکر خودشان هستند و شاید طبیعت ما انسان‌ها هم همین است (مانده، ۴ تیر ۱۳۹۸).

این مصاحبه‌ها در زمانی انجام شده‌اند که درخواست اصلاحات سیاسی در چند دوره متمادی در تاریخ معاصر ما به بن‌بست رسیده بود. بن‌بست اصلاحات عملاً بخشی از مشارکت‌کنندگان ما را به ناامیدی از تغییرات سیاسی کشانده است. از آن‌جا که آن‌ها در زمان مصاحبه، خود را در تغییر سیاست‌های حاکم ناتوان می‌بینند، استراتژی گریز از سیاست را برگزیده‌اند.

یکی از مسائلی که در ذیل انسداد سیاسی مطرح می‌شود، نبود شایسته‌سالاری است. دانشجویان مشارکت‌کننده در این مطالعه به کرات، نگرانی خود از عدم شایسته‌سالاری را مطرح می‌کردند. به نظر آنان برای دستیابی به مشاغل دولتی خوب، نه شایستگی فرد بلکه دسترسی او به افراد بانفوذ تعیین‌کننده است. البرز دانشجوی ارشد مهندسی عمران از دانشگاه امیرکبیر که در کارگاهی ساختمانی در شهر جاجرود کار می‌کند، در این باره می‌گوید:

یک کسی آمده و مثلاً شده رئیس راه و شهرسازی یک جایی و سواد ندارد. زیردستش که مثلاً از یک دانشگاه خوب فوق‌لیسانس دارد و در آن اداره خیلی خوب کار می‌کند، از این آدم انتقادی می‌کند. رئیس، زیردستش را اخراج می‌کند، چون با خودش می‌گوید من از نظر علمی نمی‌توانم با این آدم بحث کنم، چرا این آدم باید بیشتر از من بفهمد؟ فردا می‌آید و جای مرا می‌گیرد (البرز، ۱۶ خرداد ۱۳۹۸).

بخشی از مشارکت‌کنندگان ما آمیدی به یافتن کار با کیفیتی که با تحصیلات و مهارت‌های آنان متناسب باشد، ندارند. وجود بیکاری گسترده در میان تحصیل‌کردگان و انسداد بازار کار در سال‌های اخیر به این ناامیدی دامن زده است. از نظر مشارکت‌کنندگان در چنین زمینه‌ای، اندک مشاغل در دسترس به کسانی تعلق می‌گیرد که حامیانی در میان افراد بانفوذ و قدرتمند سیاسی و اقتصادی دارند.

ناخرسندی از دانشگاه نیز یکی از محورهای مطرح‌شده در میان دانشجویان بود. یکی از پرسش‌های ما که به امید و ناامیدی دانشجویان مربوط می‌شود، پرسش از مسائلی است که در این جامعه آن‌ها را رنج می‌دهد. بخشی از این مسائل به دانشگاه مربوط است که ما

آن را تحت عنوان «رنج‌های دانشگاه»، طبقه‌بندی کرده‌ایم. به نظر می‌رسد شکاف میان انتظار از دانشگاه و واقعیت دانشگاه در بین دانشجویانی که از مدارس «خوب» بر بالیده‌اند، بیشتر نیز هست. اعمال محدودیت بر زیست دانشجویی، یکی از دلایل ناخرسندی بخشی از دانشجویان از دانشگاه است.

برای کار هنری خیلی محدودیت وجود دارد. در کل دانشگاه‌های ایران، دو سه سال است اجرای کار دانشجویی موسیقی ممنوع شده است. در بیرون هم اگر بخواهی مجوز بگیری خیلی سخت است. ما یک کار تئاتر داشتیم ۲ ماه طول کشید برای بروشورش. مجوز شعر موسیقی شش ماه تا یک سال طول می‌کشد (صدر، ۱۱ تیر ۱۳۹۸).

عباس دانشجوی دانشگاه امام صادق (ع) که زمانی نماینده دانشجویان بوده است، دانشجویان را بی‌انگیزه می‌داند:

دانشگاه تهران از قیافه‌ها مشخص است طرف چطور است و دنبال چیست اما امام صادق هم ناامید دارد. مخصوصاً پسرها که بیشتر درک می‌کنم. در امام صادق ظاهر نیست اما وقتی با آن‌ها صحبت می‌کنید واضح می‌شود (عباس، ۲۶ خرداد ۱۳۹۸).

ج) عوامل اجتماعی. بی‌اعتمادی اجتماعی، احساس بی‌عدالتی، محدودیت‌های اجتماعی و خانوادگی، و پررنگ شدن دغدغه‌های مادی را می‌توان از جمله عوامل اجتماعی‌ای ذکر کرد که به گسترش ناامیدی در میان دانشجویان دامن می‌زند.

یافته‌های موج سوم پیمایش ملی ارزش‌ها و نگرش‌های ایرانیان نشان می‌دهد که ارزیابی پاسخگویان از ویژگی‌های اخلاقی رایج در بین مردم منفی است؛ به طوری که هر دو جمعیت دانشجویی و غیردانشجویی ویژگی‌های اخلاقی مثبت در جامعه را کمتر از حد متوسط و ویژگی‌های اخلاقی منفی را بیشتر از حد متوسط ارزیابی کرده‌اند (غفاری، ۱۳۹۷، ۶۶۰-۶۶۱).

آرمین دانشجوی مهندسی عمران دانشگاه تهران ارزیابی بسیار منفی از جامعه امروز و رفتار مردم دارد:

جامعه ما خیلی بی‌نظم است. به خاطر این بی‌نظمی و نبود قانون خیلی از مردم فاسد شده‌اند. چون درست و غلطی معلوم نیست. مردم به اخلاقیات پایبند نیستند. باید حواسمون باشد که چیزی را از ما ندرزند. جامعه خیلی بد شده. مردم خیلی فرصت طلب شده‌اند، آماده‌اند تا یک اشتباه کوچک بکنی، حق و حقوقت را بگیرند. پرخاشگرند، ناامیدند، عصبی‌اند (آرمین، ۹ تیر ۱۳۹۸).

توصیف آرمین از جامعه، یک جامعه آنومیک است؛ جامعه‌ای که به تعبیر دورکیم، هنجارها در آن مشخص نیستند. او ایران را با کشورهای توسعه‌یافته غربی مقایسه می‌کند. از قانون‌مداری غربی‌ها ستایش می‌کند و از رفتارهای سودجویانه مردم و نیز رفتارهای چند سال اخیر مردم برای حفظ ارزش پول خود انتقاد می‌کند (همان). همان‌طور که نتایج پژوهش افشانی و جعفری (۱۳۹۵) نشان می‌دهد، میان ابعاد سرمایه اجتماعی (اعتماد اجتماعی، هنجارهای اجتماعی و شبکه اجتماعی) و امید به آینده، رابطه‌ای مثبت و معنادار وجود دارد. به بیان دیگر، بی‌اعتمادی به مردم و شرایط آنومیک جامعه، برخی از مشارکت‌کنندگان را از امکان ایجاد تغییرات مثبت در جامعه ناامید کرده است. آن چیزی که باعث رنج هامون دانشجوی فوق‌لیسانس شهرسازی دانشگاه تهران است، بی‌مسئولیتی مردم است. او وضعیت را نتیجه همدستی دولت و مردم می‌داند:

من با این دیدگاه که می‌خواهد همه قضایا رو گردن دولت بیندازد، مخالفم. این نگاه ایدئولوژیک است، شما باید بتونید همه رو با هم تحلیل کنید. مردم بخشی از قضایا و دولت هم بخشی را مقصر است. درواقع همدستی دولت و مردم، جامعه را به این وضع انداخته است (هامون، ۱۴ اردیبهشت ۱۳۹۸).

ارنواز دانشجوی ارشد حقوق بین‌الملل دانشگاه شهیدبهبشتی، مسائل رنج‌آور را لیست می‌کند و از برخورد مردم با طبیعت، از رواج دروغ و دزدی، رانت‌خواری و رفتارهای تازه‌به‌دوران‌رسیدگی برخی از مردم در رنج است. او رواج دروغ‌گویی را به دلیل اجبار به زیست دوگانه ایرانیان می‌داند (ارنواز، ۱۱ خرداد ۱۳۹۸).

عصبانیت مارال دانشجوی علوم کامپیوتر دانشگاه امیرکبیر، وجهی فاشیستی پیدا می‌کند:

می‌بینم که این بدی مال خود مردم است. اگر بخواهیم بدی‌ها را از بین ببریم باید کل مردم را از بین ببریم. خود مردم انگار بد شده‌اند (مارال، ۴ تیر ۱۳۹۸).

نابرابری جنسیتی در جامعه از مسائلی است که مشارکت‌کنندگان پژوهش ما را به شدت از دایره تولید و توزیع امید طرد می‌کند. نگاه تبعیض‌آمیزی که به زنان در جامعه می‌شود به همراه محدودیت‌های پوششی و رفتاری، از دغدغه‌های مهم دختران مشارکت‌کننده در این

پژوهش است. فاطمه دانشجوی علوم تربیتی دانشگاه علوم بهزیستی تهران و اهل بیجار در این باره می‌گوید:

مسئله نگاهی است که به زنان می‌شود. این نگاه در تهران خیلی بهتر است. اما در بعضی شهرها هنوز سطح خوبی ندارد. مثلاً دختران با هر تیبی نمی‌توانند بیرون بروند، هر ساعتی نمی‌توانند بیرون باشند. این نگاه‌های جنسیتی وجود دارد، در تهران هم کم‌وبیش هست (فاطمه، ۵ اردیبهشت ۱۳۹۸).

نازنین که به تازگی در رشته حقوق بین‌الملل از پایان‌نامه ارشد خود در دانشگاه تربیت مدرس دفاع کرده است، در مورد احساس ناامنی خود و تبعیض جنسیتی می‌گوید:

وقتی بیرون از خانه هستم، هر موتورسواری که از کنارم رد می‌شود فکر می‌کنم دزد است و می‌ترسم. در آن لحظه احساس می‌کنم من آدم ضعیفی هستم. به‌عنوان دانشجوی حقوق احساس می‌کنم حقوق ما براساس اسلام واقعی هم نیست که به برابری زن و مرد توجه کند. مثلاً دوستم را می‌بینم که برای گرفتن حضانت فرزندش بعد از طلاق با چه مشکلاتی برخورد کرد (نازنین، ۲۲ اردیبهشت ۱۳۹۸).

عدم احساس امنیت و بودن در معرض آزار جنسی در محیط‌های عمومی برای مائده دانشجوی علوم کامپیوتر دانشگاه امیرکبیر نیز رنج‌آور است:

این اجتماع اصلاً به من احساس امنیت نمی‌دهد. من ظاهر خاصی ندارم؛ شاید مقید به شکل مذهبی حجاب نباشم ولی برای خودم حدودی دارم و فکر می‌کنم نباید مورد آزار جنسی و کلامی قرار بگیرم ولی قرار می‌گیرم. سال اول هر روز یک جنجال و مکافات جدید در این رابطه داشتم. این موضوع مرا آن قدر اذیت می‌کرد که به دلیل آزاری که در مترو چهارراه ولی عصر اتفاق افتاده بود، یک روز با بچه‌ها رفتیم و جلوی مجلس تجمع کردیم، البته هیچ نتیجه‌ای نداشت. آن موقع احساس می‌کردم می‌شود تغییری ایجاد کرد ولی الان به این نتیجه رسیده‌ام که نباید چشم‌ام به مثلاً قانون حمایتی مجلس باشد، باید خودم دورم یک چتر حمایتی ایجاد کنم و از خودم مراقبت کنم (مائده، ۴ تیر ۱۳۹۸).

وجود تبعیض جنسیتی، احساس بی‌پناهی در مقابل خشونت علیه زنان در محیط‌های عمومی و خصوصی، ناامیدی از تغییر قوانین ناعادلانه، بی‌اعتمادی به نهادهای عمومی و فقدان حمایت‌های قانونی از زنان، به ناامیدی دختران دانشجو از دسترسی به یک زندگی سالم و برابر در جامعه ایران دامن می‌زند.

وجود محدودیت‌های مختلف در جامعه و عدم پذیرش سبک زندگی جوانان، از ناراحتی‌های برخی مشارکت‌کنندگان پژوهش ما بود. این محدودیت‌ها هنگامی که با محدودیت‌های خانوادگی جمع می‌شود، اشکال دردناک‌تری به خود می‌گیرد. صدرا دانشجوی ریاضی دانشگاه امیرکبیر است و می‌گوید خانواده‌اش حمایت‌گر و همراه نیستند. به همین دلیل ترجیح می‌دهد کمتر وقت خود را در خانه سپری کند. صدرا علاقه بسیاری به مستقل شدن دارد ولی از نظر مالی توان اداره زندگی مستقل را ندارد. زندگی تحت محدودیت‌های فرهنگی و اقتصادی و نداشتن چشم‌اندازی برای تغییر این محدودیت‌ها، او را قانع کرده که بهترین راه برای او مهاجرت از کشور است.

یکی از مسائلی که در میان مشارکت‌کنندگان این پژوهش مشاهده می‌شود، نداشتن روابط صمیمانه میان اعضای خانواده است. بخشی از آن‌ها از روابط بد والدین خود سخن می‌گویند. بخش مهمی از مصاحبه‌شوندگان ما از خانواده‌های کم‌تعداد می‌آیند و والدینی تحصیل کرده دارند (۱۱ نفر از ۲۶ نفر)، به نظر می‌رسد در خانواده‌های این افراد، روابط مبتنی بر اقتدار مرد و فرمان‌بری زن به چالش کشیده شده ولی هم‌چنان روابط برابانه مبتنی بر به رسمیت‌شناسی دیگری، مشارکت و گفت‌وگو شکل نگرفته است. برخی از مصاحبه‌شوندگان، روابط مبتنی بر کنترل و مردسالارانه خانواده‌هایشان را خوشایند نمی‌دانند. به طور مثال، عباس دانشجوی ارتباطات و فرهنگ دانشگاه امام صادق (ع) که از خانواده‌ای مذهبی و متشعر برخاسته، می‌گوید در خانواده‌های مذهبی، پدر و پسر ارتباط خوبی با هم ندارند:

پدرهای خانواده‌های مذهبی به شکل سنتی، مردمحور و مردسالار بوده‌اند. این‌ها باعث می‌شود که بچه سرکوب و ساکت شود، اصطلاحاً عقده‌ای باشند. به همین خاطر این مشکل وجود دارد که بچه‌ها خودشان را جدا از خانواده می‌دانند» (عباس، ۲۶ خرداد ۱۳۹۸).

یکی از چیزهایی که باعث رنج عباس است، محیط متشعر خانواده‌اش است. آن‌ها گوش دادن به موسیقی را گناه می‌دانند اما از نظر عباس که قاری قرآن است، گوش دادن به موسیقی اشکالی ندارد. مانده دانشجوی علوم کامپیوتر دانشگاه امیرکبیر، که از خانواده‌ای کارگری می‌آید و قدردان زحمات والدینش است، از طرز فکر آن‌ها رنج می‌برد:

مهم‌ترین مشکل من با خانواده‌ام این است که حرف مردم برایشان مهم است. من آدمی هستم که خیلی میانه هستم ولی مهم‌ترین مشکلم با خانواده‌ام این است که آدم‌های متعصبی هستند و البته در این سن هم ازشون انتظار تغییر نمی‌شود داشت (مائده، ۴ تیر ۱۳۹۸).

برخی از مصاحبه‌شوندگان می‌گویند که در جامعه، احساس بی‌عدالتی و تبعیض می‌کنند. تبعیض‌های طبقاتی و قومی از جمله تبعیض‌های مورد اشاره آنان است. فاطمه دانشجوی ارشد مشاوره دانشگاه علوم بهزیستی در این باره می‌گوید:

نگاه تبعیض‌آمیز نسبت به گروه‌های مختلف در جامعه خیلی برای من مهم است؛ مثلاً فردی که از خانواده خاصی [فرهنگی یا اقتصادی] باشد به او نگاه بهتری وجود دارد تا ما. ما مجبوریم با درس خواندن ثابت کنیم که کاری می‌توانیم انجام دهیم (فاطمه، ۲۰ اردیبهشت ۱۳۹۸).

بی‌عدالتی و فاصله طبقاتی به شکل آسیب‌های اجتماعی خود را نشان می‌دهد:

چیزی که مرا آزار می‌دهد اختلاف طبقاتی است، بچه‌هایی که سر چهارراه‌ها گل می‌فروشند یا پسر بچه‌ای که در متری و خم می‌شود و واکس می‌زند. دیدن بچه‌های کار مرا خیلی ناراحت می‌کند. به خصوص وقتی دیدم که ماشین گل فروش سر چهارراه ایستاده و به بچه‌ها گل می‌دهد که بفروشند (سمانه، ۵ اردیبهشت ۱۳۹۸).

نتایج پژوهش اینگلهارت (۱۳۸۲) نشان می‌دهد که در جوامع توسعه‌یافته غربی، ارزش‌های فرامادی قدرتمندتر از ارزش‌های مادی می‌شوند. پژوهش بنیاد کاپروس هم نشان می‌دهد که ارزش‌های فرامادی در کشورهای توسعه‌یافته و دمکراتیکی مانند کشورهای اسکاندیناوی نسبت به کشورهای استقلال‌یافته از اتحاد جماهیر شوروی بسیار پررنگ‌تر است. از مرور مصاحبه‌ها می‌توان چنین استنباط کرد که بی‌ثباتی اقتصادی، بیکاری بالا و تورم موجود در کشور باعث شده تا ارزش‌های مادی برای دانشجویان پررنگ‌تر شود.

عمیق‌تر شدن دغدغه‌های مادی حتی در میان دانشجویان دانشگاه امام صادق (ع) که قرار بوده متخصصانی متعهد برای حکومت پرورش دهد نیز گسترش یافته است؛ محمدحسین، دانشجوی رشته فرهنگ و ارتباطات دانشگاه امام صادق (ع) که خود نیز بلندپروازی مالی قابل توجهی دارد، در این مورد روایت می‌کند:

یکی از اساتید مطرح ما می‌گفتند که زمان ما در دانشگاه امام صادق تمام دغدغه‌مون ظهور و انقلاب و اسرائیل بود، بحث این بود که در کدام رشته می‌توانیم برای جامعه مفیدتر باشیم. اما

الان در دانشگاه بحث این است که کدام رشته پول‌سازتر است و درآمد و بازار کار بهتری دارد. ده نفر از ورودی‌های ما به خاطر بازار کار ضعیف فرهنگ و ارتباطات انصراف دادند و به رشته‌های مدیریت مالی و حقوق رفتند... الان دانشجویها مشورت می‌گیرند که پول کجاست؟ (محمدحسین، ۱ مرداد ۱۳۹۸).

آرمین دانشجوی مهندسی عمران دانشگاه تهران که از خانواده‌ای برخوردار می‌آید، می‌گوید از این‌که نمی‌تواند در زمانی کوتاه از طریق کار به بلندپروازی‌های مالی‌اش برسد، ناراحت و افسرده است. او نمی‌خواهد از صفر شروع کند و تاکنون نتوانسته بر سر پروژه‌ای مشترک با پدرش به توافق برسد (آرمین، ۹ تیر ۱۳۹۸).

۵-۲. عوامل امیدبخش

الف) تعلق به وطن. تعدادی از مصاحبه‌شوندگان، سرمایه فرهنگی بالایی دارند، تاریخ و فرهنگ ایران را می‌شناسند و ستایش‌گر آن هستند اما این تعلق آنقدر قوی نیست که بخواهد آن‌ها را در ایران نگاه دارد. مانده دانشجوی علوم کامپیوتر دانشگاه امیرکبیر از احساس همدردی و شفقت برای مردم می‌گوید. او از محدود دانشجویانی است که کنشگرانه تلاش می‌کند تأثیرگذار باشد:

حس می‌کنم باید خمس و زکات چیزی را که دارم و از منابع این ملت برای پرورش‌اش استفاده کرده‌ام، بدهم. من این‌جا پرورش پیدا کرده‌ام و اگر یک روزی به جایی برسم، به این‌جا مدیونم و باید دین‌ام را به این مردم ادا کنم. بزرگ‌ترین لذتی که تاکنون داشته‌ام این بوده که خودم به یک موفقیت فردی برسم، این بوده که بتوانم به کسی کمک کنم (مانده، ۴ تیر ۱۳۹۸).

ب) دلگرمی به جامعه. بیشتر مصاحبه‌شوندگان، عامل دلگرمی‌شان را خانواده و دوستان‌شان می‌دانند. فراتر از تعلقات خانوادگی و دوستی، کسانی به این جامعه دلگرم هستند که فراتر از پروژه‌های فردی، به پروژه‌های جمعی تری می‌اندیشند. آرمان دانشجوی مکانیک دانشگاه خواجه‌نصیر امیدوارانه پروژه‌هایش را پی می‌گیرد، روحیه‌ای ملی‌گرا دارد و با تلاش درصدد پی‌ریزی زندگی‌اش در ایران است. آرمان سعی می‌کند موفقیت‌های کوچک صورت‌گرفته را ببیند و قدردان آن‌ها باشد:

دیدن آدم‌هایی که تلاش می‌کنند جامعه بهتری این‌جا به وجود بیاورد [دلگرم‌کننده است]. کارهایی انجام می‌شود؛ مثلاً منطقه ۶ دوچرخه گذاشته‌اند، خیلی خوشحال شدم. یا این که فلان خودروی جدید دارد می‌آید، خوشحالم می‌کند (آرمان، ۱۴ خرداد ۱۳۹۸).

هامون دانشجوی فوق لیسانس شهرسازی دانشگاه تهران که پروژه جمعی اش راه اندازی یک نشریه انتقادی در حوزه شهرسازی با همکاری برخی از دوستانش است، به تغییرات فرهنگی و اجتماعی ای دل بسته است که در بطن جامعه رخ می دهند:

یکسری اتفاقات دارد می افتد که امیدوارکننده است. در مسیر دیدم که سر پل صدر تعداد زیادی ماشین ایستاده اند و دو لاین دیگری که مردم می خواهند رد بشوند باز است. اتفاقی که چهارسال پیش نبود. خب چی از این بزرگ تر؟ نمی توانیم بگوئیم که دولت فرهنگ سازی کرده، اتفاقاً این خواسته خود مردم در تلگرام، توئیتر و اینستاگرام بوده که مقاومت کردند. اینها مایه دلگرمی است (هامون، ۱۴ اردیبهشت ۱۳۹۸).

محمدحسین دانشجوی دانشگاه امام صادق(ع)، وجود آدم های خوب، افراد پرتلاش، کم توقع و خوش اخلاق را باعث انگیزه و دلگرمی خود می داند (محمدحسین، ۱ مرداد ۱۳۹۸).

بازخوانی مصاحبه ها نشان می دهد که آن چه در میان اغلب مشارکت کنندگان پژوهش غایب است، امید جمعی به بهبود امور است. آنان از آن جا که راهی برای تغییر نمی شناسند، به امید کوری دل بسته اند. رؤیا دانشجوی ارشد کاردرمانی دانشگاه علوم بهزیستی، می گوید امید نزدیک به بهبود امور ندارد، اما امید دوری دارد: شاید آینده برای بچه ها و نوه هامون خوب شود (رؤیا، ۲۰ اردیبهشت ۱۳۹۸).

مانده دانشجوی علوم کامپیوتر، انسانی خودساخته است که تلاش اش برای بسط امید عملی در میان کسانی است که در شبکه روابط او قرار دارند:

من فکر می کنم ما به زندگی محکوم هستیم. در جست و جوی معنا [فرانکل، ۱۹۴۶] روی من خیلی تأثیر گذاشت. هدفی که پیدا کرده ام یک جور بازتولید امید است. می دانم که تأثیرات کوچک می تواند نتایج بزرگ به همراه داشته باشد (مانده، ۴ تیر ۱۳۹۸).

علی دانشجوی دانشگاه امام صادق(ع) به آینده کشور در راستای ایدئال های خود بسیار امیدوار است:

یکی از معیارها، پابندی مردم به دین است. شما هرجایی که در تهران بروید در مجالس مذهبی اگر کمی دیر بروید می بینید جا گیرتان نمی آید. مردم خیلی مقاوم اند. کدام انقلابی بعد از چهل واندی سال آن قدر زنده است؟ مردم یادشون نرفته و این خیلی امیدوارکننده است (علی، ۲۲ خرداد ۱۳۹۸).

مقوله‌های مختلف حاصل از تحلیل مضمون مصاحبه‌ها در جدول شماره (۲) نمایش

داده شده‌اند:

جدول ۲. دسته‌بندی مقوله‌های حاصل از تحلیل مضمون مصاحبه‌ها

مفاهیم	مقوله فرعی	مقوله اصلی	مقوله فراگیر
تلاش برای فرار از تله فقر، تلاش برای استقلال مالی، تعویق ازدواج	مشکلات معیشتی	اقتصادی	عوامال طردکننده از شبکه تولید و توزیع امید
بی‌ثباتی اقتصادی، وضعیت نامناسب اشتغال، تمرکزگرایی در تهران	مشکلات اقتصادی ساختاری		
باور به تقدم تغییر فرهنگ بر سیاست، ناامیدی از پروژه اصلاحات، گریز از سیاست	بن‌بست پروژه سیاسی	سیاسی	
ناامیدی از دسترسی به مشاغل بالای دولتی، خشم از رانت، ناامیدی به دلیل سیاست‌های حامی‌پروری دولت	نبود شایسته‌سالاری		
برآورده‌نشدن انتظارات، نیاز به مجوز فعالیت‌های فوق‌برنامه، بی‌انگیزه‌بودن دانشجویان	ناخرسندی از دانشگاه		
ارزیابی منفی از اخلاق عمومی، وضعیت آنومیک، هم‌دستی دولت و مردم، خشم از مردم	بی‌اعتمادی به مردم	اجتماعی	
محدودیت حضور زنان در فضای عمومی، ناامنی و آزار جنسی، نابرابری حقوقی در قانون خانواده	نابرابری جنسیتی		
پدرسالاری در خانواده، نبود فرهنگ گفت‌وگو در خانواده، رنج‌بردن از دیدگاه سنتی والدین، احساس شکاف نسلی	محدودیت‌های خانوادگی		
پرنک‌بودن فاصله طبقاتی، آسیب‌های اجتماعی مانند کودکان کار، تعصب و کلیشه‌های اجتماعی درباره برخی از گروه‌های اجتماعی	احساس بی‌عدالتی اجتماعی		
توجه به رشته‌های پول‌ساز دانشگاهی، اتکا به سرمایه خانوادگی برای پیشرفت سریع مادی	پرنک‌شدن دغدغه‌های مادی	عوامل امیدبخش	
سرمایه فرهنگی بالا، وطن‌دوستی	تعلق به وطن		
خرسندی از پیشرفت‌های کوچک، توجه به تغییرات فرهنگی امیدبخش، تلاش برای تأثیر بر شبکه اطرافیان، امید به آرمان‌های انقلاب و دینداری	دلگرمی به جامعه	فرهنگی	

فصلنامه تحقیقات فرهنگی ایران

۱۱۴

دوره ۱۶، شماره ۳
پاییز ۱۴۰۲
پیاپی ۶۳

۶. بحث و نتیجه‌گیری

در بازخوانی مصاحبه‌های انجام‌شده، نکته‌ای که پرنک به نظر می‌رسد این است که اگرچه انسداد سیاسی، اقتصادی و بحران‌های محیط‌زیستی، زندگی شخصی مشارکت‌کنندگان پژوهش را متأثر کرده و بخشی از آنان را از ساختن زندگی دلخواه در کشور ناامید کرده‌است، با این حال بخشی از آن‌ها در زمان مصاحبه (بهار و تابستان ۱۳۹۸) پروژه‌های

فردی تحصیلی، حرفه‌ای و خانوادگی‌ای دارند که در حال پیگیری آن‌ها هستند. حتی برخی از آنان، که از پیگیری پروژه‌های زندگی‌شان در ایران ناامیدند، به دنبال تلاش برای بالابردن مهارت‌های تحصیلی و حرفه‌ای خود برای مهاجرت به خارج از ایران هستند.^۱ اما آنچه در میان اغلب مشارکت‌کنندگان این پژوهش غایب است، امید جمعی است. اغلب آنان به تغییر جامعه‌ای که بخش‌هایی از آن را ناعادلانه یا ناصواب می‌دانند، امید عملی ندارند. آنان به تعبیر میرسپاسی (۱۳۸۸) دارای امید عملی به معنای داشتن استراتژی و برنامه‌ای برای تغییر آن‌چه نمی‌پسندند، نیستند. البته محدودی از دانشجویان امیدهایی به تغییرات مطلوب خود دارند. اما حتی در میان دانشجویانی که برای ایجاد تغییرات می‌کوشند، این تغییرات بیشتر به کار در حوزه اجتماعی و فرهنگ مردم مربوط است. بخش مهمی از این دانشجویان از ضرورت گسترش آگاهی در جامعه سخن می‌گفتند ولی پیشنهاد یا استراتژی عملی‌ای برای چگونگی گسترش این آگاهی به ندرت دیده می‌شود. به نظر می‌رسد بیشتر دانشجویان برنامه‌ای عملی برای تغییر نداشتند. اگر هم برنامه‌های کوچکی داشتند، بیشتر حول کمک‌رسانی به نیازمندان و یا علاقه به فعالیت‌های خیرخواهانه در آینده بود.

حیات انجمنی در میان این دانشجویان ضعیف بود. به جز اقلیتی از مشارکت‌کنندگان، که فعالیت‌هایی برنامه‌دار در تشکل‌های دانشگاهی داشتند، بیشتر دانشجویان چنین فعالیت‌هایی نداشتند. سیاست برای بخش مهمی از آنان غیرقابل دسترس بود و کنش سیاسی، منفی ارزیابی می‌شد. در چنین فضایی گفت‌وگوهایی شکل می‌گیرد که فرد را مسئول شکست‌ها و موفقیت‌های خود می‌داند و جامعه، مجموعه‌ای از افراد جدا از هم تلقی می‌شود که برای بهبود آن، هر فرد باید بر خود تمرکز کند و برای رشد و ارتقای اخلاقی و فرهنگی خود بکوشد (کلاهی، ۱۳۹۸). در این فضا و در غیاب جنبش‌های اجتماعی و سیاسی، امید اجتماعی به عنوان امید عملی رنگ می‌بازد؛ از پروژه‌های سیاسی و اجتماعی ارزش‌زدایی می‌شود؛ اصلاحات سیاسی ناممکن شمرده می‌شود و انسان‌ها به پیگیری پروژه‌های فردی خود، تشویق می‌شوند.

۱. مطالعات میدانی نگارنده نشان می‌دهد که در سال‌های اخیر امید فردی نیز در میان بخش مهمی از دانشجویان کاهش یافته است.

با مروری بر یافته‌های پژوهش می‌بینیم که شبکه تولید و توزیع امید برای بخشی از مشارکت‌کنندگان پژوهش بسیار تنگ است. دشواری‌های مالی به همراه چشم‌انداز محدود اشتغال، نارضایتی از وضعیت موجود و احتمال نداشتن امکان تغییر، نداشتن آزادی برای دنبال کردن سبک زندگی دلخواه خود، وجود تبعیض‌های سیستماتیک و تقاطع تبعیض در میان مشارکت‌کنندگان پژوهش، از عوامل مهمی است که فرد را از شبکه تولید و توزیع امید طرد می‌کند. اما جامعه حتی در میان کسانی که متعلق به طبقات برخوردارتر هستند نیز جذب‌کننده نیست.

برای برخی از دختران طبقات بالای اقتصادی و فرهنگی نیز جامعه طردکننده است؛ نهادهای اجتماعی، ایدئولوژی و ارزش‌های مسلط، شیوه زندگی و فردیت آنان را انکار می‌کنند و در مواردی، این دختران خود را در وطن خویش غریب می‌بینند و مجبور به ریاکاری می‌شوند. باید در این جا تأکید کرد که گرچه ممکن است ارزش‌ها و هنجارهای مسلط، حضور متفاوت برخی پسران را نیز تاب نیاورد، اما این شرایط برای دختران پیچیده‌تر می‌شود. معیارهای اخلاقی‌ای که دانشجویان با آن سنجیده می‌شوند در برابر دختران سخت‌گیرانه‌تر بوده و تخطی از آن‌ها مجازات بیشتری برای دختران به همراه دارد.

دشواری‌های مالی و اقتصادی به همراه از دست دادن قدرت خرید هر روزه، افرادی را که به پایگاه اقتصادی اجتماعی فرودست تعلق دارند و به برخی رانت‌ها دسترسی ندارند یا تمایلی به استفاده از چنین رانت‌هایی ندارند، از این شبکه امید طرد می‌کند؛ به طوری که دانشجویان مذهبی و با تعلق عاطفی‌ای به حکومت بودند که پی‌گیری پروژه‌های زندگی در غرب را، در نسبت با ایران، عملی‌تر می‌دانند.

با نگاهی به یافته‌های پژوهش، دو گروه را می‌توان در شبکه تولید و توزیع امید به تعبیر غسان حاج‌قرار داد. گروه اول اقلیتی از دانشجویان مذهبی هستند که پروژه فکری و عملی مشخصی دارند و کاملاً در شبکه تولید و توزیع امید قرار دارند. برخی از آن‌ها از پیشینه اقتصادی اجتماعی مرفهی برخوردار نیستند؛ با این حال تعلق داشتن به خانواده‌ای مذهبی و قرارگرفتن در مسیری که آن‌ها را در شبکه فعال جوانان مذهبی حامی نظام قرار می‌دهد، آنان را در شبکه جوانان اصول‌گرا و امیدوار قرار داده است. البته همه دانشجویان مذهبی در این

شبکه امید قرار نمی‌گیرند؛ برخی دانشجویان مذهبی به دلیل شرایط مالی و طبقاتی برای خود آینده‌ای در ایران متصور نیستند و فکر می‌کنند ترک ایران عملی‌تر از ساختن زندگی در کشور است.

یافته‌های مطالعه حاضر با پژوهش علی‌زاده اقدم (۱۳۹۱) همراستا است. یافته‌ها نشان می‌دهد امید به آینده از میزان دینداری، انسجام، اعتماد اجتماعی و سرمایه فرهنگی متأثر می‌شود. در ایران امروز، افراد دینداری که به نهادهای حکومت اعتماد دارند و مورد اعتماد این نهادها هستند، در شبکه توزیع امید قرار می‌گیرند. هم‌چنین مانند پژوهش علی‌زاده اقدم، یافته‌های ما تأیید می‌کند که امید به آینده در بین دانشجویان بیشتر از این‌که از ویژگی‌های فردی تأثیر پذیرد، از عوامل ساختاری متأثر است.

گروه دوم کسانی هستند که برای معنابخشی به زندگی، پروژه‌های جمعی تری در دستور کار داشتند. کنشگرانی که به گام‌هایی برای بهبود وضعیت کشورمان دلخوش بودند، دغدغه‌هایی فراتر از رتق وفتق زندگی روزمره داشتند، دنبال کاری معنابخش بودند، دغدغه محیط‌زیست داشتند، در برخی انجمن‌های دیگر خواهان (مانند جمعیت امام علی (ع)) فعالیت‌هایی می‌کردند، شبکه‌های روابط غنی داشتند و در شبکه‌های خود مورد احترام بودند. این افراد بلندپروازی‌های مالی چندانی نداشتند. بیشتر آنان از خانواده‌های چندان برخوردار نبودند اما خود ساخته و توانمند بودند. اغلب آن‌ها جامعه را از نظر برخی تغییرات فرهنگی روبه‌جلو می‌بینند و به این تغییرات دل بسته‌اند. حضور در انجمن‌های دانشجویی و انجمن‌های دیگر خواهان، نشانه‌ای از سرمایه اجتماعی کنشگران این انجمن‌هاست. در این‌جا نیز یافته‌های ما با یافته‌های افشانی و جعفری (۱۳۹۵) همراستا است که نشان می‌دهد بین ابعاد سرمایه اجتماعی و امید به آینده، رابطه مثبت و معنی‌داری وجود دارد.

یکی از پیامدهای مهم ناامیدی در میان دانشجویان، تمایل به مهاجرت به خارج از ایران است (صرفی و دیگران، ۲۰۲۳؛ درویشی و دیگران، ۲۰۲۳؛ گلاکندر و صبار، ۲۰۲۰) و این پدیده را در میان مشارکت‌کنندگان این پژوهش هم به خوبی می‌توان دید. به نظر می‌رسد آن‌چه دختران را به پی‌ریزی پروژه‌هایشان در خارج از ایران می‌کشد، علاوه بر دشواری‌های اقتصادی، محدودیت‌های اجتماعی است که زنان را بیشتر آزار می‌دهد ولی

برای پسران به خصوص کسانی که پایگاه اجتماعی ضعیف‌تری داشتند، دشواری طرح‌ریزی زندگی در ایران از نظر اقتصادی است.

همان‌طور که امیرپناهی، مالمیر و شکریانی بیان داشته‌اند، امید اجتماعی با فرایندهای به رسمیت‌شناختن افراد، بازشناسی و پذیرش آنان، فراهم کردن شرایط ساختاری امکان ابراز خود و به حساب آمدن آن‌ها سروکار دارد. در چنین شرایطی امید جای تحقیرشدگی و حاشیه‌ای شدن را می‌گیرد (امیرپناهی، مالمیر و شکریانی، ۱۳۹۵، ۱۰۴). یافته‌های ما نیز نشان‌دهنده مطالبه نیرومند به رسمیت‌شناسی و پذیرش شهروندان با عقاید و سبک‌های زندگی متنوع به‌عنوان افراد صاحب حقوق و فراهم شدن شرایط ساختاری برای داشتن زندگی آزاد، درخور و شرافتمندانه است.

با مروری بر گفت‌وگوهای مشارکت‌کنندگان با تناقضاتی در گفته‌ها و عمل برخی از آن‌ها مواجه می‌شویم. از سویی بخش بزرگی از آنان از وضعیت موجود کاملاً ناراضی هستند. ناراضیانی که مناقشات حل‌نشده‌ای را در نسبت فرد با جامعه به تصویر می‌کشند اما از سوی دیگر برای تغییرات موردنظر خود، استراتژی و راهی عملی نمی‌بینند. می‌توان با ارجاع به نظریه هیرشمن (۱۹۷۸) توضیح داد که مشارکت‌کنندگان ما در زمان مصاحبه، ناراضیانی هستند که از میان استراتژی خروج و اعتراض، بیشتر به استراتژی خروج (مهاجرت) دل بسته‌اند. چراکه به این نتیجه می‌رسند که اعتراض به جایی نمی‌رسد و یا هزینه‌اش بالا بوده و بهتر است خروج را در دستور کار خویش قرار دهند و از کشور مهاجرت کنند. اما تحولات پایان تابستان ۱۴۰۱ نشان داد که بخش مهمی از ناراضیان، به استراتژی اعتراض برای تغییر شرایط روی آورده‌اند.

ارزش این مقاله در این است که شرایط ماقبل وضعیت اعتراضی کنونی را توصیف می‌کند. اگر بار دیگر به مفاهیم مورد استفاده هیرشمن برگردیم، او توضیح می‌دهد که در شرایط وفاداری ضعیف ناراضیان به سازمان یا دولت، خروج اتفاق می‌افتد و در شرایط وفاداری قدرتمند، اعتراض. می‌توان شرایط اعتراضی کنونی را در وفاداری و تعلق بیشتر ناراضیان به وطن بازجست. فهم شعار «سفر چرا، بمان و پس بگیر» توضیح تعلق به وطنی است که به جای مهاجرت، ناراضیان را به اعتراض دعوت می‌کند.

- افشانی، سیدعلیرضا؛ و جعفری، زینب (۱۳۹۵). رابطه سرمایه اجتماعی و امید به آینده در بین دانشجویان دانشگاه یزد. فصلنامه علوم اجتماعی، ۲۳(۷۳)، ۱۱۶-۹۲. doi: 10.22054/qjss.2016.7205
- امیرپناهی، محمد؛ مالمیر، مهدی؛ و شکرانی، محمدحسین (۱۳۹۵). وضعیت‌سنجی امید اجتماعی در ایران: تحلیل ثانویه پیمایش وضعیت اجتماعی، فرهنگی و اخلاقی. پژوهشنامه مددکاری اجتماعی، ۹(۹)، ۱۰۶-۷۹.
- اینگلهارت، رونالد (۱۳۸۲). تحول فرهنگی در جامعه پیشرفته صنعتی (مترجم: مریم وتر). تهران: نشر کویر (تاریخ اصل اثر ۱۹۷۰)
- خالق‌پناه، کمال (۱۳۹۲). امید در دوران ناامیدی. مجله خبری انجمن جامعه‌شناسی. ۵۷، ۳۴-۳۲.
- عربستانی، مهرداد (۱۳۹۷). تمنای رفتن؛ مهاجرت به خارج در میان ذهنیت ایرانی. تهران: پژوهشگاه فرهنگ، هنر و ارتباطات.
- علی‌زاده اقدم، محمدباقر (۱۳۹۱). بررسی میزان امید به آینده در بین دانشجویان و عوامل موثر بر آن. نشریه جامعه‌شناسی کاربردی، ۲۳(۴)، ۲۰۶-۱۸۹.
- غفاری، غلامرضا (۱۳۹۷). ارزش‌ها و نگرش‌های ایرانیان؛ یافته‌های پیمایش ارزش‌ها و نگرش‌های ایرانیان، موج سوم. تهران: پژوهشکده مطالعات فرهنگی و اجتماعی.
- غفاری، غلامرضا؛ و جوادی‌بگانه، محمدرضا (۱۳۹۵). وضعیت اجتماعی، فرهنگی و اخلاقی جامعه ایران، گزارش کشوری (۴۲۶ شهر مرکز شهرستان). تهران: پژوهشکده فرهنگ، هنر و ارتباطات. دفتر طرح‌های ملی.
- فاضلی، محمد (۹ آذر ۱۳۹۸). امید اجتماعی در جامعه ایران [نشست تخصصی]. تهران: پژوهشکده فرهنگ، هنر و ارتباطات. قابل دسترسی در Ricac.ac.ir/meeting/522/
- کاظمی، عباس؛ و عبدی، عباس (۱۳۹۸). چالش‌های جامعه ایران؛ راهبردهای خروج از وضعیت پر مشکل (منتشر نشده). تهران، گروه افکارسنجی و مطالعات افکار عمومی، پژوهشکده فرهنگ، هنر و ارتباطات، دفتر طرح‌های ملی.
- کلاهی، محمدرضا (۱۳۹۸). خرداد و تیر). پناه‌بردن به اخلاق، فرار از سیاست. دو ماهنامه اندیشه پویا. ۵۹، ۳۲-۳۰.
- کمالی، یحیی (۱۳۹۷). روش‌شناسی تحلیل مضمون و کاربرد آن در مطالعات سیاست‌گذاری عمومی. سیاست‌گذاری عمومی، ۴(۲)، ۱۸۹-۲۰۸.

گزارش آینده‌پژوهی ایران (۱۳۹۷). قابل دسترسی در <http://www.ayandeban.ir>

مجاهدی، محمد مهدی (۱۳۹۸). فرهنگ در ستیز با سیاست امید. در: هادی خانیکی (سروراستار)، امید اجتماعی؛ چستی، وضعیت و سبب‌شناسی. تهران: پژوهشکده مطالعات فرهنگی و اجتماعی با همکاری موسسه رحمان.

مدنی قهفرخی، سعید (۱۳۹۸). از امید فردی تا امید اجتماعی: شناخت مفهوم امید. در امید اجتماعی؛ چستی، وضعیت و سبب‌شناسی. به کوشش هادی خانیکی. تهران: پژوهشکده مطالعات فرهنگی و اجتماعی با همکاری موسسه رحمان.

میرسپاسی، علی (۱۳۸۸). اخلاق در حوزه عمومی؛ تاملاتی در باب ارزش‌ها و نهادهای دمکراتیک. تهران: نشر ثالث.

هیرشمن، آلبرت (۱۳۸۲). خروج، اعتراض و وفاداری (مترجم: محمد مالجو) تهران: نشر شیرازه (تاریخ اصل اثر ۱۹۷۰)

Darvishi, M., Sarfi, M., & Aris, S. (2023). Diverse hijab preferences and socio-cultural dynamics: Iranian perspectives. *Positif Journal*, 23(11), 34-53.

Galland, O. (2008). Les jeunes et la société: des visions contrastées de l'avenir. In Stelling, A. Avec la collaboration de Raphael Wintrebert, Les Jeunesses Face à leur avenir, Une enquête internationale, Fondation pour l'innovation politique, enquête réalisée par Kairos Future.

Glöckner, K. J., & Sabbar, S. (2022). Migration to kharej: Dreamed expectations of Iranian migrants vs. experienced actualities of living abroad. *World Sociopolitical Studies*, 6(1), 135-165.

Hirshman, A. O. (1978). Exit, voice and the state. *World Politics*, 31(1), 90-107.

Sarfi, M., Sarfi, T., Aris, S., Zohouri, M., & Aeni, B. (2023). Religion and migration: An Iranian survey. *Migration Letters*, 20(S4), 470-480.

